

ПРИНЦИПИ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

М. КОЗЮБРА

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

Принципи права — одне з фундаментальних і, поряд з юридичними нормами, найчастіше вживаних понять загальної теорії права та галузевих і міжгалузевих правових наук. Без згадки про них не обходиться практично жодне монографічне правове дослідження, спеціальна увага їм приділяється, як правило, також у численних навчальних посібниках й підручниках із будь-яких галузей правового знання.

Незважаючи на це, проблему принципів права можна віднести до найбільш складних, суперечливих і світоглядно-методологічно неосмислених у вітчизняному, як і пострадянському загалом, загальнотеоретичному правознавстві. За попередньою радянсько-позитивістською традицією принципи права часто продовжують визначатись як вихідні, керівні, засадничі ідеї (начала) права, що закріплені в законах та інших нормативних актах або безпосередньо (текстуальне закріплення) або

ж впливають із їх змісту (змістовне закріплення) і виводяться із системи законодавства логіко-індуктивним шляхом. Залежно від формального закріплення чи не закріплення у нормативних актах розрізняють принципи права і принципи правосвідомості, принципи права і правові принципи, принципи загальносоціального і принципи юридичного права [1, 23, 24; 2, 8], норми-принципи, що відносяться до спеціалізованих установчих норм, і принципи права [3, 283] тощо. Далеко неоднозначно трактуються взаємозв'язки принципів права з цінностями загалом і правовими цінностями зокрема [4, 314–370], з наукою [3, 284] та іншими формами освоєння дійсності — мораллю, релігією, мистецтвом. Принципи права, навіть загальні, нерідко «прив'язують» виключно до характеристики національної правової системи України [1; 5, 284], а їхньою класифікацією охоплюють доволі різноманітні за своєю природою і призначен-

ням ідеї — від політичних, ідеологічних, релігійних, естетичних до спеціально-юридичних [5, 287].

Відсутність належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права негативно позначається на юридичній, зокрема судовій, практиці. Попри те, що практикуючі юристи оперують поняттям принципів права доволі часто, до їх практичного застосування, тим паче як відносно самостійного джерела права, правозастосовувачі, зокрема і судді, вдаються вкрай нечасто, надаючи перевагу конкретно сформульованим нормам законів чи інших нормативних актів навіть у тих випадках, коли такі норми не узгоджуються із принципами права, що підтверджує, зокрема, аналіз судових рішень, здійснений Центром дослідження проблем верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 2013–2016 рр.

Наведене свідчить про своєчасність започаткованої журналом «Право України» загальнонаціональної дискусії за темою «Принципи права: актуальні питання». Учасниками цієї дискусії — авторами статей, опублікованих у № 7 журналу за 2017 р., висловлено чимало слушних, таких, що заслуговують на подальший розвиток, думок як загальнотеоретичного, так і галузевого характеру, які стосуються проблем принципів права. Зрозуміло, що опублікованими статтями обговорення цих проблем не вичерпується.

Актуальність такого обговорення ще більше зростає в умовах змін, що відбуваються як в Україні, так і в Європі та світі, які викликані сучасними глобалізаційними трансформаціями.

Якщо протягом останнього півстоліття глобалізація розглядалась як одна з магістральних тенденцій світового розвитку, то сьогодні ставлення до неї різко змінилося. Як у наукових публікаціях, так і, особливо, в засобах масової інформації та соціальних мережах все частіше лунають думки про завер-

шення ери глобалізації та радикальну зміну логіки розвитку людської цивілізації — її еволюція від глобалізму до регіоналізму, локалізму чи навіть ізоляціоналізму.

Дійсно, нині сучасна модель глобалізації переживає глибоку системну кризу. Проте її наявність ще не означає вироку глобалізації як явищу. Системна криза, відповідно до теорії самоорганізації складних систем — синергетики, не обов'язково тягне за собою виключно деструктивні наслідки. Біфуркаційні процеси, що відбуваються в Європі і світі, призводять не тільки до руйнації, а й несуть в собі конструктивно-перспективні елементи. У результаті цих процесів створюються передумови для якісного оновлення глобалізації, переходу до нового циклу її розвитку, який відомий вітчизняній соціолог і економіст А. Гальчинський називає постіндустріальною парадигмою глобалізації, що приходить на зміну її індустріальній матриці [6]. На відміну від останньої, базисом якої є капітал і, відповідно, капіталістичні цінності — нагромадження капіталу, його монополізація, прибуток і споживання, інакше кажучи, гроші, для постіндустріальної моделі глобалізації притаманна принципово інша — людиноцентристська цільова спрямованість [6]. Людина, її гідність, права і свободи — це той вектор руху, на базі якого тільки й можливі існування і подальший розвиток глобалізаційних процесів у сучасному світі. Від глибини інтегрованості людини у властиві їй системні зв'язки і комунікації залежить майбутнє людської цивілізації.

Сфера права, зокрема й принципів права, є однією з найчутливіших до нових глобалізаційних викликів. Вона не може успішно розвиватися без трансформації основ правового світогляду відповідно до названого постіндустріального вектору розвитку глобалізації — поваги до людської гідності, прав і свобод людини, демо-

кратії, верховенства права та інших цінностей.

Онтологічна природа принципів права

Принципи права, як і саме право — явище багатогранне, багаторівневе і багатовимірне. Онтологічний підхід (від грец. *ontos* — наявне, суще, буття; *logos* — вчення) до їх аналізу дає змогу розкрити зв'язки принципів права з людським буттям, глибше зрозуміти їхню сутність і буттєву структуру.

Принципи права не можуть бути зведені до зовнішньо виражених знакових форм, що існують незалежно від суб'єкта — людини, як і саме право — до замкнутої, логічно несуперечливої системи норм, сформульованих у законах та інших державних нормативних актах. Онтологічна природа принципів права набагато складніша. Як слушно зазначено у «Висновках та рекомендаціях з загальнонаціональної правничої дискусії» щодо принципів права, її неможливо адекватно пояснити з юридико-позитивістських теоретичних позицій [7, 90].

Генезис принципів права пов'язаний не з нормативно-державним волевиявленням, як прийнято вважати згідно з цими позиціями. Вони, як і право, є продуктом людської діяльності. Їхнє становлення відбувалося у процесі взаємодії, комунікації між людьми, взаємоузгодження їхньої поведінки і взаємовідповідальності за неї разом зі становленням самого права, тобто «знизу», в межах єдиного цілісного процесу, а не шляхом узагальнень державою вже функціонуючих звичаєвих правових норм, що виникли раніше. Як засвідчують історико-антропологічні дослідження, становлення самих звичаїв відбувалося під значним, а часто й визначальним, впливом трансцендентних джерел, що виходили за межі «світу явищ» і недоступних для перевірки досвідом — міфів, релігійних ідей тощо.

Отже, коріння принципів права слід шукати в міфології, під визначальним впливом якої були сформульовані численні табу на кровозмішування, подружню (насамперед, жіночу) невірність, крадіжку та ін. [8, 29]; у релігії, зокрема в таких божественних заповідях, властивих всім релігіям, як «не вбий», «не вкради», «не перелюбодійствуй» тощо, які стали фундаментом фактично всіх правових систем попри істотні відмінності між ними; у суспільній моралі, зокрема в таких її засадах, як «віддай кожному за його заслугами», «турбуючись про власне благо, не зашкодь іншому», «не будь суддею у своїй власній справі» тощо, які не втратили свого значення й сьогодні.

При цьому формування принципів права підпорядковувалося вирішенню практичних завдань — прийняттю рішень у конкретних життєвих ситуаціях, тобто своїм становленням принципи права зобов'язані насамперед практиці давніх арбітрів — суддів, які вирішували правові спори.

Ті ж історико-антропологічні дослідження свідчать, що звичай як джерело права часто виникав пізніше принципів і заснованих на них рішень давніх суддів. На їхнє ухвалення визначальний вплив справляли пануючі в суспільстві уявлення про справедливість, правильність, правдивість, добродієність та інші моральні цінності.

Отже, принципи права, як і право, мають недержавне походження. Держава долучилася до їхнього формування лише на певних історичних етапах правового розвитку, коли суто емпіричний процес правотворення та усна форма передачі правової інформації виявилися неспроможними забезпечити надійне нормативно-правове регулювання в умовах ускладнення суспільних відносин та їх зростаючого динамізму. У зв'язку з цим виникла потреба в письмовому вираженні правових норм і принципів у формі державних нормативних актів, які не обмежуються

фіксацією існуючих типізованих відносин (правовідносин) і судових рішень, а намагаються, з одного боку, регулювати їх наперед, випереджаючи динамізм суспільного життя, що призвело до підвищення рівня абстрактності, загальності нормативних формулювань, а з другого — надати нормам і принципам права більшої визначеності, яка б усувала елементи суб'єктивізму при їх застосуванні.

Ця суперечність, закладена в державному нормативному регулюванні, не подолана досі. Вона має як свої позитивні, так і негативні сторони. Інституціалізація принципів права в державних нормативних актах — конституціях, законах тощо, як і їх трансформація в конкретні норми, безперечно, відіграла позитивну роль у забезпеченні єдності, цілісності і визначеності правової системи, дала змогу певною мірою нівелювати невизначеність окремих положень законодавства, обмежити суб'єктивний вплив на процес їх застосування відповідних органів і посадових осіб.

Водночас закріплення принципів права в нормативних актах, їх «законне буття» не має самостійного значення. Таке закріплення не позбавляє принципів права властивої їм «еластичності». У відповідних державних нормативних актах по суті фіксується форма відповідного принципу, яка наповнюється реальним змістом у процесі застосування принципу до конкретної правової ситуації. Як зазначав ще Платон, сила міститься не в законі, а в руках «царственного мужа», наділеного розумом.

Закон загальний, він прагне до уніфікації, наслідком чого є схематизація реального життя. Право ж завжди буттєве, воно прив'язане до конкретного людського буття. З огляду на це, поширені уявлення про те, що принципи права можна вивести з системи законодавства за допомогою логіко-формального аналізу його норм. Це не що інше як ілюзія, породжена започаткованим

юридичним позитивізмом надмірним раціоналізмом у підходах до розуміння природи принципів права, як і права загалом. Насправді ніякий логічний зміст законодавства не здатний дати більше того, що в ньому закладено. Навіть у тих випадках, коли принципи права чітко сформульовані у конституції та законах, «введення» із них юридичних рішень неминуче передбачає активну, творчу участь суб'єкта застосування принципу. Саме завдяки його творчій активності принципу надається необхідна визначеність, заповнюється його форма стосовно конкретної правової ситуації. Тим паче значення правосвідомості суб'єкта (з її не тільки раціональними, а й ірраціональними елементами) тоді, коли принципи права не мають «відкритого» формулювання у нормативних текстах. Вони розкриваються у цих випадках на основі як тлумачення положень, що містяться у відповідних нормативних текстах, так і залучення матеріалів юридичної практики та інших чинників, що перебувають за межами таких текстів. Зміст принципів права багато в чому визначають пануючі в цій культурі світогляд, мораль, релігія, інші позаправові чинники. Тобто цей зміст невіддільний від конкретного практичного буття людей; принципи права не діють самі собою. Вони «опредмечуються» у реальних діях людей — суб'єктів права, які є як творцями, так і носіями й реалізаторами принципів права.

Епістемологічна природа принципів права

У вітчизняному, як і пострадянському, загальнотеоретичному правознавстві досі поширена думка, що принципи права є результатом виявлення й осмислення об'єктивних закономірностей розвитку суспільства [1, 7, 11, 15, 45–46; 3, 283]. Такий підхід — наслідок доволі тривалого панування у теорії і філософії права уявлень про фактично необмежені можливості людського

розуму в пізнанні світу, відкритті закономірностей його розвитку, конструюванні узгоджених із цими закономірностями принципів людської діяльності та найбільш оптимальних і справедливих соціальних інституцій.

Проте, як виявилось, претензії на безмежні можливості людського пізнання, втілені насамперед в інтерпретаціях ролі науки, характерних для епохи так званого «сцієнтизму», коли наукова форма світосприйняття вважалася найдосконалішою і найефективнішою, надто перебільшені.

По-перше, наука не всесильна, вона не може дати вичерпні і своєчасні відповіді на всі питання, які виникають у процесі правотворчості, правозастосовної та іншої юридичної діяльності, а їх суб'єкти, з огляду на специфіку призначення права, не можуть очікувати, поки наука «дозріє» до цих відповідей. По-друге, наука — не єдина форма знання. Вона не займає того становища в системі світосприйняття, яке їй приписувалося в «епоху сцієнтизму». Окрім науки існує чимало інших, позанаукових форм освоєння дійсності зі своїми власними «приладами» орієнтації в навколишньому середовищі — мораль, релігія, мистецтво тощо, про вплив яких на формування принципів права йшлося вище. Свої власні інструменти світосприйняття притаманні також праву.

Виключно науково-пізнавальний підхід до характеристики права та його принципів далеко не завжди спроможний пояснити як їх онтологічну складність, так і епістемологічну природу¹

права, зокрема природу принципів права.

Взаємозв'язки між правом і наукою доволі складні й неоднозначні. Вони по-різному інтерпретуються не тільки в пострадянській, а й у західній літературі. Одні автори, як правило, представники аналітичної юриспруденції, характеризують право виключно через призму критеріїв науковості — раціональності, об'єктивності, істинності, верифікованості, використовуючи при цьому словосполучення і стилістичні звороти, запозичені з науки, типу — «наукове підґрунтя права», «наукове обґрунтування права», «істинність правових норм» тощо, тим самим створюючи враження, що термін «право» змістовно зливається із терміном «наука», інколи навіть оперуючи спеціальним поняттям «наукове право». Інші досить скептично оцінюють зв'язки права з наукою. Наприклад, канадський професор Б. Мелкевик зазначає: «Наукове право <...> сяє яскравим блиском фальшивої монети. Однак потрібно розуміти, що нове поняття не має наукового смислу, варто лише зняти з нього позолоту» [12, 546].

Часто говорять, що істина між двома протилежними думками посередині. Пошук такої рівноваги, здавалося б, пояснити просто — намаганням уникнути крайнощів. Проте спосіб «золотої середини» для пошуку істини тут не придатний. Висловлюючись словами Й. Тете, між протилежними думками лежить не істина, а проблема. Вона в цьому разі полягає у тому, що право — це, з одного боку, феномен невичерп-

¹ У цьому контексті термін «епістемологічна», а не «гносеологічна» природа вживається усвідомлено. На відміну від поширеного в філософській (та й не тільки філософській) літературі використання термінів «гносеологія» та «епістемологія» як взаємозамінних, синонімічних або ж інтерпретації поняття «гносеологія» як загального, властивого будь-якому пізнанню (яким охоплюються всі форми освоєння навколишнього середовища), а поняття «епістемологія» — як теорії наукового пізнання, як науки про науку, знання про знання [9, 563; 10, 395; 11, 9], автор цієї статті в їх інтерпретації виходить із буквального значення вказаних термінів у перекладі з грецької на українську мову. Термін «гносеологія» (*gnosio* — пізнання, *logos* — вчення), як відомо, буквально означає вчення про пізнання, а термін «епістемологія» (*episteme* — знання, *logos* — вчення) — вчення про знання. «Пізнання» — це процес, спрямований на пошук істини — центральної категорії гносеології і, відповідно, законів і закономірностей розвитку природних і суспільних явищ. Натомість «знання» — це результат, отриманий не тільки внаслідок пізнання, зокрема наукового, а й інших, позанаукових форм освоєння дійсності — моральних, релігійних норм, мистецтва тощо, в яких істотно, а інколи й визначальне значення має категорія «розуміння», про що йтиметься трохи далі.

ний для пізнання, а з другого боку, зважаючи на його складну онтологічну структуру, що включає в себе різні елементи — матеріальне та ідеальне, цінності, норми і факти, не зводиться до пізнання, тим паче наукового.

Точність, суворість нормативних формулювань, які досягаються на основі пізнавального матеріалу, добутого, зокрема, в результаті наукових досліджень, у праві мають узгоджуватися з його ціннісними ідеалами — справедливістю, індивідуальною свободою, рівністю, людською гідністю, до того ж підпорядковуватися цим цінностям.

Отже, істинні знання (включаючи виявлення закономірностей суспільного розвитку) для права важливі не самі собою. Вони набувають значення тільки будучи пропущеними через призму названих та інших цінностей. Вони для людини взагалі і «людини юридичної» (*homo juridicus*) зокрема є важливішими за теоретичні судження і висновки науки, оскільки саме цінності, як зазначив видатний математик, фізик і філософ Б. Паскаль, визначають реальне життя людей та їхню долю [13, 294].

Принципи права та цінності

Цінності становлять предмет осмислення спеціального структурного підрозділу філософії — аксіології (від грец. *axios* — цінність і *logos* — вчення). У літературі, присвяченій аксіологічній проблематиці, поняття цінностей визначається по-різному. Одні автори під цінностями розуміють здатність речей і явищ впливати на розум і почуття людей таким чином, що вони сприймають їх як особливо вагомі для забезпечення життєдіяльності, як благо, до якого варто прагнути і домагатися оволодіння ним. Інші пов'язують цінності з будь-якою практично значущою для людини діяльністю, незалежно від її характеру — позитивного чи негативного. Ще інші вважають, що цінності можуть бути лише позитивними [14, 28] тощо. Доволі різноманітними є також

класифікації цінностей. Вони поділяються на матеріальні і духовні (серед них, зі свого боку, виокремлюють моральні, естетичні, релігійні, наукові тощо); відносні й абсолютні; особисті і колективні; цінності, притаманні певному суспільству, й універсальні (загальнолюдські) цінності тощо.

Не вдаючись до детального аналізу цих питань (це завдання загальної філософії), коротко зупинимось на найбільш важливих із них, що безпосередньо стосуються характеристики аксіологічної природи права та його принципів.

По-перше, право як цілісне явище, незалежно від інтерпретації цінностей, пов'язане виключно з позитивними цінностями. І не тільки тому, що воно — один із найдавніших регуляторів суспільних відносин, інструмент забезпечення їх упорядкованості, що є необхідною умовою нормального функціонування суспільства й соціального життя, до чого за попередньою позитивістською традицією все ще інколи продовжує зводитися цінність права (так звана інструментальна цінність). Місія права набагато глибша. За його допомогою здійснюється комунікація між людьми, між ними і державою, її органами та їх посадовими особами. Право — це засіб цивілізованого вирішення конфліктів у суспільстві на засадах дотримання справедливої рівноваги між свободою одних та свободою інших (унормованої свободи), поєднання приватних і публічних інтересів. У цій ролі право виступає як сила, що протистоїть свавіллю і беззаконню, як дієвий гарант прав, особистісної безпеки та соціальної захищеності людини, засіб зняття соціальної напруги, досягнення злагоди і соціального миру.

Інакше кажучи, право — це соціальне благо, без якого функціонування та прогресивний розвиток соціуму неможливі. Така місія права дала підстави І. Канту назвати його найсвятішим, що є у Бога на землі.

По-друге, цінності — це передусім сфера світогляду, а не науки. Світогляд не має прямого стосунку до описування і пояснення фактів, з чим має справу наука. Він є способом духовного осмислення відповідних явищ і процесів, зокрема правових, їх розуміння. Останнє, хоч і перебуває в одному ряду з пізнанням, проте не тотожне йому. Розуміння передбачає врахування в освоєнні соціальної дійсності не тільки суб'єктно-об'єктні відносини, які характерні для пізнання, а й суб'єктно-суб'єктні відносини, тобто ролі суб'єктивного в практичному перетворенні об'єктивного [15, 99]. Світоглядні позиції суб'єкта, його моральні і політичні погляди, ментально-цивілізаційні особливості, стиль правового мислення особливо важливе значення мають у правотворчій, правозастосовній та іншій практичній юридичній діяльності.

Звідси випливає, що право — це феномен, який поєднує в собі елементи як науки, так і мистецтва, на чому, на відміну від пострадянського простору, давно акцентують увагу правознавці Заходу. Мистецтво ж — це така форма духовно-практичного освоєння світу, в якій органічно поєднується пізнання і творення, що ґрунтується не тільки на знанні, а й на високому рівні вміння, майстерності в тій чи іншій сфері діяльності. Тобто, якщо розгляд права як форми існування наукових знань передбачає досягнення систематизованості, упорядкованості, визначеності його норм, то підхід до права як до витвору мистецтва акцентує увагу на індивідуалізованих формах права, що передбачають активний, творчий вплив суб'єктів — нормотворців, нормозастосовувачів, тлумачів тощо на його функціонування і розвиток. Суттєву роль тут відіграють не тільки, чи навіть інколи не так раціональні, як ірраціональні моменти, притаманні індивідуальній творчості суб'єктів.

По-третє, слід розрізняти поняття цінностей у праві, цінність самого права

та правових цінностей. Цінності у праві, зі свого боку, можна поділити (досить умовно) на два основні види. До першого з них відносяться цінності, які становлять духовну основу права, визначають його сутність, без втілення яких право як явище неможливе. До цих цінностей відноситься насамперед ідея справедливості, яка за традицією, започаткованою ще Аристотелем і Т. Аквінським і продовженою багатьма поколіннями філософів й правознавців, вважається головною метою права, що відрізняє його від науки, основна мета якої — пошук істини.

Сама етимологія справедливості (від *jus* — право, *justitia* — справедливість) свідчить про те, що це категорія не тільки моральна, як здебільшого прийнято вважати, а й правова, яка уособлює нерозривний онтологічний зв'язок між правом і мораллю.

Інакше кажучи, справедливість — це не зовнішній щодо права фактор, на який воно має орієнтуватися, а його атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись у свою протилежність — антиправо (навіть у формі закону). Звідси випливає, що аморального права як цілісного явища не може бути за визначенням.

Уособленням родинності права і моралі є також категорії рівності, свободи, гуманізму. Вони являють собою своєрідне відображення ідей справедливості і, як і справедливість, виражають дух права, є його невід'ємними внутрішніми властивостями. В основі цих глибинних духовних цінностей права, відповідно до їхніх сучасних концепцій, лежить ідея людської гідності, визначальними для втілення, забезпечення і захисту якої є невідчужувані права людини. Саме вони є першоджерелом права. Вказані іманентно властиві праву сутнісні цінності (атрибути) визначають передусім його цінність як соціального явища.

Сказане зовсім не означає отождолення права і моралі, що нерідко відбу-

валося в історії (особливо в період становлення природно-правових концепцій), а інколи має місце й сьогодні. За всієї нерозривності онтологічних зв'язків цих явищ, вони мають істотні відмінності, які проводяться не тільки, навіть не так, за формальними критеріями (нормативністю, загальнообов'язковістю, системністю, державною забезпеченістю тощо) чи ознаками зовнішності — внутрішності (право — зовнішній регулятор, мораль — внутрішній), до чого все ще продовжують схилитися представники юридико-позитивістських течій, як за іншими критеріями — характером правомочностей, обов'язків, відповідальності тощо, що проявляється, зокрема, у принципах права та інших правових цінностях.

Другий вид цінностей у праві становлять цінності, які не належать до внутрішніх сутнісних властивостей права, однак виражають інтереси і потреби людей, які можуть бути реалізовані лише за допомогою права. Цими цінностями охоплюються такі цінності: політичні (створення юридичних механізмів розподілу влади та забезпечення їх функціонування, закріплення та гарантування відповідних демократичних інститутів і процедур тощо); економічні (забезпечення та охорона товарно-ринкових інститутів, форм та інститутів власності, господарювання тощо); культурні (збереження і розвиток національних традицій і культури, культурної самобутності національних меншин, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, тощо), моральні, інформаційні та інші цінності.

Особливу категорію соціальних і культурних цінностей становлять власне правові цінності. У вітчизняному, як і пострадянському загалом, правознавстві під правовими цінностями, як правило, розуміють цінності, що визначають цінність самого права — встановлення та охорону ним певного правово-

го порядку в суспільстві; справедливо упорядковану свободу, тобто свободу особи самостійно обирати в межах права той чи інший варіант поведінки і тим самим визначати поведінку інших; унормовану на тих же засадах справедливості рівність, тобто визнання людей рівними в правах і свободах, незалежно від місця народження і проживання, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану та інших ознак; вимогу діяти однаконо в однакових ситуаціях¹ тощо. Основною правовою цінністю називаються суб'єктивні права [4, 326].

Крім того, є підстави вважати, що цінність права і власне правові цінності — це відносно самостійні поняття, які хоч і тісно пов'язані між собою, проте відрізняються як за генезисом (історією формування), так і за своїм змістом.

• **Правові цінності** — це конкретні соціально-правові явища, засоби і механізми, вироблені протягом багатовікової історії існування права, завдяки яким здійснюється правове регулювання. Перелік таких цінностей досить широкий. Це, зокрема, правові норми й інститути (галузеві і міжгалузеві); юридичні конструкції — типові моделі побудови тих же норм, інститутів, процедур, інших явищ; правові презумпції; правові аксіоми тощо.

Найважливішим виразом правових цінностей є принципи права, які можна розглядати як концентрований і певною мірою раціоналізований (через конкретизацію) прояв основної мети і внутрішньої властивості права — справедливості. Серед них є такі, що характеризують формальну справедливість (наприклад: «до однакових правових ситуацій потрібно ставитись однаково», «аналогічній справі — аналогічне рішення» тощо); змістовну справедливість (наприклад: принцип пропорційності, що передбачає досить широкий

¹ Див., наприклад: [3, 287–289; 4, 325–349; 16, 210, 211].

спектр дії — від встановлення рівноваги між конфліктуєчими інтересами, збалансованості повноважень органів державної влади до адекватності міри винагороди мірі праці, покарання злочину тощо); процедурну справедливість (наприклад: «кожна сторона має бути вислуханою», «суддя має бути неупередженим» тощо).

Разом з іншими правовими цінностями принципи права (інколи вони набувають форми презумпцій чи аксіом) утворюють систему власне правових «приладів» (інструментів) світосприйняття, відмінних від наукових.

Отже, принципи права не слід зводити до форми «наукової раціональності» — виразу пізнаних об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, як це намагалися зробити представники юридичного позитивізму, а слідом за ними й чимало вітчизняних правознавців. Наукова раціональність продуктивна там, де аналізуються факти, вивчаються матеріальні або близькі до них нематеріальні об'єкти реальності. Проте вона практично безсила тоді, коли йдеться про осягнення цінностей, принципів і норм. Тут правники мають звертатися як до позанаукової раціональності¹, так і до позараціональних форм правосвідомості.

Тільки такий методологічний підхід (деякі автори його іменують ціннісно-ідеологічним або нормативним [17, 76])

може дати повне уявлення про складну природу права та його принципів, створити невикривлену картину правового регулювання. В умовах сучасних глобалізаційних трансформацій, коли суттєвого значення набуває не тільки озброєння майбутніх (та й теперішніх також) юристів теоретичними знаннями, а й формування у них навиків самостійного мислення, вміння творчо застосовувати набуті знання в нормопроектувальній, нормозостосовній та іншій практичній діяльності, врахування названих світоглядно-методологічних підходів до з'ясування онтологічної, епістемологічної та аксіологічної природи права, його особливостей як способу духовно-практичного освоєння дійсності, зв'язків із наукою та іншими формами (способами) світосприйняття набуває підвищеної актуальності.

Класифікація принципів права

Як і у багатьох інших питаннях, що стосуються принципів права, в підходах до їхньої класифікації відсутня єдність поглядів. Найбільш поширеним є їх поділ за сферою дії на загальні, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права. При цьому на відміну від західної теорії права, де під загальними принципами розуміють принципи, що діють у всіх правових системах [18, 157], у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві

¹ Яскравим підтвердженням такої раціональності є процес формування принципу пропорційності щодо співвідношення злочину і покарання за нього у кримінальному праві. Воно відбувалося фактично в результаті еволюції права як самоорганізованої, відмінної від науки, системи, пройшло низку стадій, які значною мірою збігаються з етапами розвитку людської цивілізації. На початку становлення санкцій за вчинення злочинних дій мало місце реагування на такі дії у найпримітивнішій формі — необмеженої кровної помсти. На другій, більш високій стадії народжується принцип таліона — по суті перше обмеження помсти, в якому знаходить свій прояв принцип еквівалентності злочину і покарання («око за око, зуб за зуб»). На третій стадії принцип таліона набуває більш цивілізованого вигляду. Він стає предметом домовленості і відкуп, у чому, хоч і в недоскональній формі можна помітити прояв відходу від принципу беззастережної еквівалентності до співмірності злочину і санкцій до нього. На наступній, четвертій стадії принцип еквівалентності набуває ще більш цивілізованої форми — державного законодавчого регулювання, за якого відкуп замінюється викупом із встановленням його певних фіксованих розмірів, що знайшло своє відображення у багатьох законодавчих пам'ятках минулого, зокрема й у «Руській правді». Таким чином, зроблений черговий крок у напрямку вдосконалення співвідношення між злочином і покаранням за нього. На наступній стадії держава повністю перебирає на себе здійснення каральних заходів, створюючи систему публічних покарань, що призначаються судом від її імені. Це відкрило для суду можливість при обранні міри покарання особі, що вчинила кримінальне правопорушення, враховувати особливості як самого правопорушення, так і особистості правопорушника. Санкції, що на нього накладаються судом, підпорядковані відновленню порушеного права. Нарешті, на завершальній стадії правової еволюції ідея помсти повністю відділяється від покарання, що стало можливим лише з відміною (забороною) смертної кари як міри покарання.

загальними принципами права, як правило, іменуються ті, які поширюються на всю систему права країни, діють у всіх галузях та інститутах, тобто зводяться, як вже зазначалося, виключно до характеристики національної правової системи.

Обмеження сфери дії загальних принципів права національною правовою системою, очевидно, можна пояснити інерцією радянських методологічних підходів, відповідно до яких будь-яка всезагальність принципів права заперечувалася з огляду на несумісність сутності «соціалістичного права» з «буржуазним». Утім, заради справедливості слід зазначити, що й на Заході офіційне визнання існування спільних для правових систем принципів права (і то переважно в межах міжнародно-правових систем) відбулося порівняно нещодавно — тільки після Другої світової війни.

У вітчизняній та пострадянській загальнотеоретичній літературі нерідко пропонуються й інші, більш розгорнуті класифікації принципів права. П. Рабінович, наприклад, окрім галузевих і міжгалузевих принципів права виокремлює загальнолюдські, типологічні та конкретно-історичні принципи. Загальнолюдські принципи права він визначає як «концептуальні юридичні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки всесвітньої правової історії і широко визнані в міжнародних нормативних документах» [19, 88, 89; 20, 102–105]. До них, зокрема, автор відносить:

- закріплені і захищені правом основні права людини, свобода людей та їхніх об'єднань;
- юридично (формально-визначена й загальнообов'язкова) рівність однойменних суб'єктів перед державою і законом;
- визнання вихідним, первинним офіційним джерелом суб'єктивних прав і обов'язків особи закону як акта

нормативного волевиявлення вищого представницького органу державної влади або прямого волевиявлення народу (референдуму);

- єдність юридичних прав і обов'язків;
- регулювання поведінки людей та їхніх об'єднань за загальнодозволенним типом «дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом»;
- регулювання діяльності державних органів і посадових осіб за спеціально дозволенним типом: «можна робити лише те, що прямо дозволено законом» [20, 102] та ін.

Типологічними принципами, на думку П. Рабіновича, є «його керівні засади (ідеї), які властиві всім правовим системам певного історичного типу, відображають його соціально-змістовну сутність» [20, 103].

Конкретно-історичними принципами права іменуються засади, які відображають специфіку права певної держави у реальних соціальних умовах» [20, 105].

Віддаючи належне намаганням П. Рабіновича, по-перше, вийти за межі традиційної для радянського правознавства прив'язки принципів права до конкретної правової системи, а по-друге, зосередити увагу саме на юридичних (а не на політичних, ідеологічних тощо) засадах, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання, водночас не можна не помітити в пропонуваній ним класифікації принципів права вразливих місць.

До загальнолюдських принципів він відносить чимало з тих, які характерні швидше для права окремої цивілізації (у цьому разі — європейської), або навіть певної правової сім'ї (зокрема, континентальної) і навряд чи можуть бути поширені на всі цивілізації і правові сім'ї, тобто претендувати на назву загальноцивілізаційних чи загальнолюдських.

Виокремлення типологічних принципів права, очевидно, було б виправ-

даним за умови збереження формаційного підходу до типології права, що сьогодні є далеко небезспірним, а конкретно-історичні принципи права (принаймні названі автором) швидше характеризують не право як явище, а особливості його взаємозв'язків із державним устроєм.

У більш широкому контексті залежно від рівня суспільних відносин, що регулюються правом, розглядає принципи права також О. Скакун. У їхній системі вона виокремлює такі види: загальнолюдські (міжнародні, загальноцивілізаційні), регіонально-континентальні та національні (внутрішньодержавні). Останні, зі свого боку, поділяються на загальноправові (загальні, основні), міжгалузеві, галузеві, підгалузеві, інституційні [3, 283–285].

До загальнолюдських (загальноцивілізаційних) принципів права О. Скакун відносить принципи, які діють у межах міжнародного правопорядку і визначаються досягнутим рівнем розвитку людства. Це, на її думку, принципи гуманізму, юридичної рівності, свободи, демократизму, справедливості, законності.

Регіонально-континентальні принципи права діють у межах національних правових систем, що створили міждержавні об'єднання на континентах світу (наприклад, принципи, закладені в Договорі про створення Європейського економічного співтовариства). Ці принципи, як вважає О. Скакун, як правило, збігаються із загальнолюдськими принципами [3, 283–284].

Схильні до визнання загальнолюдської природи певних принципів права, їх цивілізаційних і правосімейних особливостей й інші вітчизняні правознавці. С. Погребняк, зокрема, у системі загальних принципів права виділяє групу основоположних принципів, що «лежать в основі права, утворюють його фундамент» [21, 27]. Вони являють собою концентрований вираз не тільки найважливіших сутнісних рис та цін-

ностей, властивих певному суспільству, а й «часто є закріпленням тих вищих засад і цінностей, що утворюють його загальнолюдський вимір» [21, 27]. «Більшість таких засад ґрунтується на “природній справедливості”, загальній для всіх правових систем» [18, 27]. До основоположних принципів права С. Погребняк, окрім справедливості, відносить також рівність, свободу і гуманізм [21, 39–147]. Про фундаментальні загальноправові принципи права, спільні для всіх правових систем, пише С. Шевчук [22, 279–283]; про загальноцивілізаційні принципи та їх особливості порівняно з загальними принципами міждержавних правових систем та міжнародного права – Л. Луць [23, 79–169; 24, 123–124]; на наявність цивілізаційних та правосімейних принципів права звертають увагу Х. Бехруз [25], Д. Лук'янов [26, 241–242], О. Тихомиров [27] та інші автори.

Узагальнюючи ці різноманітні, а часом й суперечливі позиції, можна запропонувати класифікацію принципів права за сферою їхньої дії на такі основні види:

а) універсальні (загальнолюдські) принципи права, тобто основоположні, базові правові засади, сформульовані в процесі багатовікової історії прогресивного розвитку права, притаманні всім правовим системам;

б) цивілізаційні принципи права, характерні для певних правових культур і традицій, що уособлюють відповідні їм цивілізації;

в) правосімейні принципи права, тобто принципи, притаманні окремим правовим сім'ям (навіть у межах однієї цивілізації);

г) національні принципи права, тобто принципи, що сформульовані і діють у межах певної національної правової системи, відображаючи її особливості.

Від цих загальних для всіх правових систем або ж їхніх груп чи окремих

національних правових систем видів принципів права (їх можна об'єднати назвою «загальні принципи права») слід відрізнити міжгалузеві, галузеві принципи права та принципи інститутів права. При цьому відмінність між ними та загальними принципами права полягає не в тому, що вони притаманні виключно декільком родинним галузям права (міжгалузеві принципи), одній галузі (галузеві принципи) чи конкретному інституту права (інституційні принципи) національної правової системи. Дія більшості з цих видів принципів права не обмежуються певною національною правовою системою, а поширюються на відповідні відносини багатьох національних правових систем навіть тих країн, для яких загалом не властивий поділ права на галузі та інститути (наприклад, принципи свободи договору, змагальності судового процесу, рівності сторін у майнових відносинах, загальності і рівності виборів при таємному голосуванні тощо).

Відносно автономну систему принципів права становлять принципи міжнародного права, серед яких також виокремлюють загальні принципи міжнародного права (за формулою ст. 38 Статуту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) — «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями»), галузеві принципи та принципи інститутів міжнародного права. Хоча серед цих принципів є чимало таких, що поширюють свою дію на національні правові системи, повністю ототожнювати загальні принципи права з загальноновизнаними принципами міжнародного права, як це інколи має місце в літературі, некоректно.

Універсальні принципи права

Питання про універсальні принципи права в правовій літературі порушується вже впродовж понад двох століть. На згадку про них можна натрапити, зокрема, у працях відомого німець-

кого правознавця, творця глобального порівняльно-правового проекту «все-світньої історії права» (який, щоправда, так і не був завершений) П. фон Фейєрбаха [28], одного з основоположників соціологічної юриспруденції — американської реалістичної школи права Р. Паунда [29, 203–204], а також низки сучасних учених-юристів — переважно представників науки порівняльного правознавства [30, 153; 31, 53, 57].

Проте й на сьогодні однозначна відповідь щодо їхнього існування у літературі відсутня. Одні автори вважають, що універсальних принципів права, властивих всім правовим системам, не існує, як не існує спільних для них цінностей і єдиного для всіх народів розуміння права [32, 453]. Другі, навпаки, дотримуються думки про існування універсальних принципів права, які обумовлені наявністю історично спільних для всіх правових сімей базових цінностей, хоча щодо природи цих цінностей позиції розходяться [4, 317–320]. Ще треті, не заперечуючи самої можливості виокремлення серед принципів права спільних для всіх правових систем, універсальних принципів права, водночас наголошують на необхідності їх пошуку, який є метою порівняльного правознавства [31, 57]. Нарешті, четверті констатують не тільки можливість їх виокремлення, а й офіційне визнання на рівні міжнародно-правових документів, посилаючись при цьому на згадувану ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН [33, 734–735], Віденську конвенцію про договори купівлі-продажу [31, 53] тощо.

Поділяючи думку про існування спільних для всіх правових систем універсальних принципів права та необхідність продовження їх пошуку на основі визнання єдиних для всіх цивілізацій (правових культур) базових цінностей, водночас слід наголосити принаймні на трьох важливих, на нашу думку, моментах.

По-перше, навряд чи правильно до універсальних (загальнолюдських, загальноцивілізаційних) принципів права відносити ідеали справедливості, рівності, свободи, гуманізму тощо, як це має місце в літературі (не тільки, до речі, вітчизняній). Ці ідеали (в своєрідному їх розумінні, обумовленому рівнем культурного розвитку, історичними традиціями різних народів і цивілізацій) швидше характеризують сутнісну властивість права, є уособленням його нерозривних зв'язків із мораллю, ніж, власне, правовими принципами, про що йшлося вище.

По-друге, уявлення про справедливість, рівність, свободу тощо змінюються і наповнюються різним змістом залежно не тільки від простору і часу (зрештою, з ними нерозривно пов'язані й уявлення про право), а часто мають істотні відмінності у різних людей однієї історичної епохи й однієї культури (цивілізації). Це неминуче призводить до розбіжностей при їх використанні різними суб'єктами. Принципи ж права, навіть універсальні, хоч і належать до оціночних категорій, проте є більш раціоналізованими, а отже, більш усталеними і стабільними.

По-третє, інтерпретація справедливості, рівності, свободи тощо залежить як від уявлень про них конкретних суб'єктів, так і від мовних особливостей тих чи інших країн і народів. Англомовні слова «*libertas*» і «*freedom*», які українською мовою перекладаються як «свобода», яка позначає один із провідних сутнісних ідеалів права, в японській мові, наприклад, має зовсім інше смислове навантаження. Слово «свобода» (*siyo*) ототожнюється у ній з егоїзмом, протиставлянням себе колективу [34, 84–85], тобто має негативний відтінок, а отже, позначає не цінність, а антицінність.

Проте це зовсім не означає, що в Японії (зокрема, в японській конституції) не визнаються ті цінності, які в європейських мовах позначають сло-

вом «свобода» — свобода вираження поглядів, свобода мирних зібрань, свобода вибору місця проживання тощо. Японською мовою вони передаються іншими термінами чи словосполученнями.

З викладеного можна зробити висновок, що загальнолюдськими, універсальними цінностями, спільними для всіх цивілізацій і правових систем є, насамперед, права людини.

Шлях до їх універсалізації був доволі складним і суперечливим. Тривалий час вважалося, що концептуальні уявлення про права людини в різних цивілізаціях істотно розрізняються, тому будь-яка можливість їх універсалізації бодай на рівні міжнародного документа, що закріплює мінімальні стандарти забезпечення і захисту прав людини, відкидалася. Вони розглядалися як внутрішня справа кожної держави чи цивілізації, які можуть мати власний погляд на їхню природу та рівень забезпечення і захисту. Намагання концептуально «вестернізувати» права людини, тобто поширити західно-європейські уявлення про них та їх обсяг на інші країни і цивілізації, тим паче з допомогою тиску, натрапляло на різкий спротив і часто завершувалося фіаско.

Однак, хоч і з великими труднощами і суперечностями, права людини поступово, під впливом різних чинників, набували загальноцивілізаційного характеру, стаючи об'єктом міжнародно-правового регулювання. Як зазначається у літературі, на сьогодні вони вважаються «нормативним мірилом, що претендує на універсальну і безумовну рецепцію в усьому світі» [35, 7]. Їхня всезагальність, універсальність тим більше зростає в умовах сучасних людиноцентристських глобалізаційних трансформацій, про що йшлося раніше.

Визнання прав людини всезагальною, універсальною цінністю не означає, звичайно, їх повної уніфікації. І сьогодні цивілізаційні відмінності у підходах до розуміння прав людини,

їхнього змісту та обсягу зберігаються і, очевидно, зберігатимуться надалі, навіть у віддаленій історичній перспективі.

Концентрованим виразом зростаючої поваги до цієї фундаментальної універсальної цінності — людської гідності та прав людини є принципи права. Саме вони визначають людиноцентристську спрямованість права, є індикатором рівня його розвитку в суспільстві незалежно від форми вираження та термінологічних позначень, які використовуються при цьому тими чи іншими народами та їхніми правовими системами.

Процес формування та форми вираження принципів права (як і їх термінологічні позначення) у різних правових сім'ях і цивілізаціях істотно розрізняються. Як свідчить світовий досвід, вони далеко не завжди фіксуються у якомусь конкретному юридичному документі, зокрема в конституції, що помітно навіть у межах європейської цивілізації. В англійському праві, наприклад, принципи права потрібно відшукувати не в конституції, оскільки як єдиний кодифікований акт у Великій Британії вона відсутня, і навіть не в законах, незважаючи на зростання їхньої питомої ваги в англійській правовій системі, а у відповідних інститутах і звичаях, що часто мають багатовікову історію, судових рішеннях тощо [36, 154].

Тим паче це стосується традиційних і релігійних правових сімей, де принципи права, особливо універсальні, часто не сформульовані як принципи. Вони існують у синкретичній, невідокремленій від інших соціальних регуляторів — моралі, релігії, філософських вчень — формі. Проте, попри синкретичність і високий рівень абстракції, універсальні принципи права в певних варіантах можуть бути простежені практично в усіх правових системах [37, 79]. Очевидно, ця обставина є одним із вирішальних чинників, що обумовлюють

зближення юридичної, зокрема судової, практики при вирішенні низки ідентичних юридичних справ у країнах, правові системи яких належать до різних правових сімей, на що звертає увагу низка зарубіжних правознавців.

Цивілізаційні принципи права

Сучасний світ, попри глобалізаційні та інтеграційні процеси, які відбуваються у ньому, залишається доволі поліцивілізаційним. Різні автори називають від 5 до 8 (а інколи й більше) існуючих нині цивілізацій. Не вдаючись до детального аналізу критеріїв, за якими виокремлюють їхні типи, зазначимо, що в основі сучасної типології цивілізацій, на відміну від попередніх історичних епох, лежать переважно не «географія і простір», тобто не принцип «грунт-кров», як його інколи іменують у літературі, присвяченій цивілізаційним дослідженням, а передусім культурна своєрідність життєдіяльності народів, особливості їх ціннісних орієнтирів, ментальності тощо, інакше кажучи, на перший план у цивілізаційних підходах виходить принцип культури. Одне з найважливіших місць у ній належить соціально-культурним умовам становлення, функціонування і розвитку правових систем.

Найчастіше виокремлюють такі типи цивілізацій: європейську (євроатлантичну або західну), південно-азіатську, далекосхідну, мусульманську (ісламську) та африканську. Нерідко до них додають євразійську цивілізацію або ж виокремлюють як відносно автономні типи китайську, японську та індуську цивілізації [38, 10].

Цивілізаційний підхід набуває все більшого поширення серед критеріїв класифікації правових систем. І це цілком природно, оскільки саме тип цивілізації, як правило, зумовлює відповідні традиції права, а особливості правового світогляду в межах цих традицій визначають тип правової сім'ї [39, 68; 40, 97]. Тому не дивно, що останні за

свою назвою часто збігаються із назвою відповідної цивілізації: мусульманська (ісламська) правова сім'я відображає особливості мусульманської (ісламської) цивілізації, індуська — індуської, японська — японської та ін. Проте така синонімічність є не завжди. Чи не найяскравіше це проявляється у європейській, або точніше, західній, цивілізації (оскільки вона нині уособлює не географічний, а духовно-культурологічний смисл, тобто виходить далеко за межі європейського континенту).

Як відомо, на ґрунті цієї цивілізації історично сформувалися дві основні правові сім'ї — романо-германська, або сім'я континентального права, й англосаксонська (англо-американська), або сім'я загального права (деякі компаративісти виокремлюють їх більше). Незважаючи на існуючі відмінності між ними, зокрема, у принципах права, про що йтиметься далі, вони мають спільне історичне коріння — римське право, Аристотелеву логіку і діалектичне мислення. Як у зв'язку з цим зазначає відомий британський правовознавець Г. Берман, «римське право Юстиніана надало західноєвропейським юристам основну термінологію, грецька діалектика Платона й Аристотеля забезпечила їх методом, а поєднання цих двох елементів в абсолютно іншому суспільному контексті породило щось нове» [41, 151], в якому деякі автори вбачають навіть контури майбутньої єдиної європейської правової сім'ї.

Хоча ступінь рецепції римського права у названих правових сім'ях не однаковий, що має під собою історичне підґрунтя, більшість принципів римського права відображаються як у сім'ї континентального, так і в сім'ї загального права. Це переконливо підтверджує, зокрема, документ Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «*Rule of Law*

Checklist», ухвалений нею на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р. Документ підготовлений членами (чи заступниками членів) Венеційської Комісії — фахівцями, що представляють обидві правові сім'ї, на основі аналізу правової теорії та юридичної практики і стосується всіх правових систем держав — членів Ради Європи, на які поширюється дія Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. За своїм змістом документ присвячений формуванню критеріїв оцінки стану «*Rule of Law*» (верховенства права) в тій чи іншій країні¹. Переважна більшість принципів — складові верховенства права, зафіксованих у цьому документі, має своє коріння у римському праві й однаковою мірою використовується як у сім'ї загального, так і в сім'ї континентального права. До них, зокрема, належать принципи — складові законності, юридичної визначеності, рівності перед законом і судом, незалежності і безсторонності судів і суддів та багато інших, деякі з них у названому документі подаються на мові оригіналу — латиною. Оскільки ідеал верховенства права — це надбання європейської цивілізації, він нині набуває все універсальнішого характеру, можна констатувати, що принципи права зафіксовані в «*Rule of Law Checklist*», не обмежуються західною цивілізацією, хоча вони, звичайно, часто набувають своєрідної інтерпретації в дусі, притаманному релігійним і традиційним правовим сім'ям [26, 236–237, 254–256].

Принципи правових сімей

«Правова карта» сучасного світу доволі різнобарвна. Вона складається із низки об'єднаних подібними, родинними рисами національних правових систем, які здебільшого прийнято іменувати «правовими сім'ями». Палітра критеріїв їх виокремлення, які застосовують спеціалісти в галузі юридичної

¹ Неофіційний переклад цього документа українською мовою, здійснений членом Венеційської Комісії від України С. Головатим, звучить як «Мірило правовладдя».

компаративістики, вельми широка: від особливостей становлення та еволюції правових систем, своєрідності правової доктрини і правового мислення до специфіки правових інститутів, джерел права, юридичної техніки тощо.

До таких критеріїв, безперечно, слід віднести також особливості принципів права, на яких ґрунтуються відповідні правові сім'ї. Незважаючи на спільні для них універсальні і цивілізаційні принципи права, кожній із правових сімей притаманні власні, відмінні від інших правових сімей принципи права. Це проявляється навіть у правових сім'ях, що належать до однієї європейської (західної) цивілізації — романо-германської правової сім'ї, або сім'ї континентального права, англосаксонської правової сім'ї, або сім'ї загального права.

Становлення принципів права романо-германської правової сім'ї нерозривно пов'язане з її генезисом, який сягає часів Стародавнього Риму. Там, аточніше у римському праві, історичне коріння як самої романо-германської правової сім'ї, так і її принципів. Особливо велике значення для їх формування мав період Ренесансу (XIII—XVIII ст.), який ознаменувався відродженням римського права після його тривалого занепаду. Одним із найпомітніших проявів ренесансу римського права стала його бурхлива рецепція. Саме в цей період у правову теорію і практику континентальної Європи міцно увійшли поняття власності, поділ права на приватне і публічне, майнові та особисті немайнові права. У тканину права вводяться нові ідеї, обумовлені поживавленням суспільного, зокрема, господарського життя, торгівлі, становленням ринкових відносин тощо. Значну роль у формулюванні таких ідей та втіленні їх у юридичну практику (через надання правових висновків, які фактично набували статусу судового рішення, та активну роль у законотворчості) відігравали університети.

У цей та наступні періоди остаточ-но формуються основоположні для романо-германської (континентальної) правової сім'ї принципи, які значною мірою визначають її специфіку. Зокрема, до них необхідно віднести такі принципи:

- найвищої юридичної сили норм конституції, що становлять серцевину правових систем, які входять до цієї сім'ї;
- пріоритет закону над іншими джерелами права — доктриною, прецедентом, звичаєм;
- чіткої ієрархічності нормативних актів, що утворюють їхню систему;
- поділу права на приватне і публічне, що є стрижнем всіх правових систем сім'ї континентального права;
- галузевої диференціації права, тобто його поділу на галузі, підгалузі, інститути;
- спеціалізації в судовій системі, яка, зі свого боку, нерідко призводить до полісистемності судових систем країн, правові системи яких належать до сім'ї континентального права.

Специфіка принципів сім'ї континентального права проявляється також в історично обумовленій системі принципів законодавчого процесу, принципів кодифікації, принципів судового контролю за конституційністю законів та інших нормативних актів тощо.

Англосаксонська правова сім'я, або сім'я загального права, хоч і ґрунтується на спільних із романо-германською правовою сім'єю цивілізаційно-правових засадах, про що йшлося вище, проте за низкою притаманних їй принципів права відрізняється від неї. Це обумовлено специфікою становлення, функціонування і розвитку права у Великій Британії та інших країнах, правові системи яких належать до цієї правової сім'ї. Своім генезисом і розвитком сім'я загального права, на відміну від сім'ї континентального права (провідна роль у становленні якої відводилася університетам), зобов'язана, головним

чином, юридичній, передусім судовій, практиці.

Створене судами право часто так і називають «*judge-made law*» — судове право. Саме це переважно обумовлює особливості цієї правової сім'ї, зокрема її принципів.

З огляду на цю специфіку становлення і розвитку сім'ї загального права прямий вплив римського права на неї відчувався значно менше порівняно з сім'єю континентального права, що зовсім не дає підстав для його заперечення як це інколи трапляється як у західній, так і у пострадянській літературі, на що слушно звертає увагу відомий компаративіст К. Осаке [42, 112]. Незважаючи на несприйняття англосаксонською правовою сім'єю деяких принципів римського права (таких, наприклад, як принцип поділу права на приватне і публічне, принцип диференціації права на галузі та інститути, принцип пріоритетності закону в системі джерел права тощо), багато його базових принципів (таких, наприклад, як «*consensus facit jus* — згода творить право; *pacta quae turpem causam continent non sunt observanda* — договори, укладені з аморальною метою, не підлягають виконанню; *nullum crimen, nulla poena sine lege* — без закону немає ні злочину, ні покарання; *pro mensural culusgue delicti est* — покарання за будь-який злочин має бути відповідним; *non bis in idem* — не притягати до відповідальності двічі за одне й те саме (злочин); *lex aedilicia non valet* — закон зворотної сили не має та інші) імплементації в тканину англосаксонської правової сім'ї через створення відповідних прецедентів. Крім того, деякі з принципів римського права, зокрема принцип «*ibi jus ibi remedium*» — «право там, де є захист» можна віднести до одного з ключових принципів, на якому ґрунтується прецедентне право. Його продовжують дотримуватися в англосаксонській правовій сім'ї досить жорстко.

Однак при вирішенні конкретної справи судді приміряються не до норм законів і сформульованих у них принципів права, а до прецедентів — існуючих остаточних судових рішень, ухвалених в аналогічній справі, що слугують зразком, моделлю для ухвалення наступних рішень. Правові системи, що належать до сім'ї загального права, побудовані на принципі «*state decisis*» — «дотримання того, що було вже вирішене». Відповідно до нього судді мають поважати правила, сформульовані в прецедентах, якщо факти та інші правові аспекти справи є схожими¹. І хоча прецедентне право під впливом інтеграційних процесів, що відбуваються у Європі, поступово завойовує прихильників також у континентальній правовій сім'ї, специфіка англосаксонського прецедентного права зберігається. Для нього характерна особлива правова культура та специфічні принципи, які навряд чи зможуть бути вмонтовані у сім'ю континентального права навіть у відносно віддаленій історичній перспективі.

Так, формування і застосування прецедентів у сім'ї загального права спирається на доволі розвинуту процедуру судового розгляду справ, що, зі свого боку, зумовлює своєрідність принципів процесуального права (з огляду на це англосаксонське право інколи іменують правом процесуалістів [43, 96; 44, 313]), одним із наслідків галузевої недиференційованості права стала специфіка побудови судової системи, яка, на відміну від сім'ї континентального права, ґрунтується не на принципі спеціалізації, а на принципі так званої уніфікованої юрисдикції; істотною своєрідністю відзначаються принципи відношення між прецедентним і статутним правом, принципи судового конституційного контролю, принципи судової аргументації тощо.

Наявність специфічних для кожної правової сім'ї принципів права тим

¹ Див. детальніше: [22, 337, 372].

більше притаманна іншим, несвоєрідним європейським правовим сім'ям.

Своєрідність принципів далекосхідної правової сім'ї, яка охоплює правові системи країн Далекого Сходу — Китаю, Індонезії, Малайзії, Японії та інших, зумовлена, насамперед, суттєвими особливостями розуміння права та його місця у суспільному житті, характерних для цієї правової сім'ї.

Якщо в європейських правових системах провідна роль у вирішенні конфліктів відводиться праву, яке займає визначальне місце в системі нормативних цінностей (моралі, звичаїв, традицій), то в далекосхідній правовій сім'ї система норм, створених державою, розглядається як цінність друго-рядна, підпорядкована вищим цінностям — моральним, традиційним тощо.

Як наслідок цього, суттєві особливості мають способи розв'язання юридичних спорів: вони передусім вирішуються не шляхом їх розгляду у суді, а за допомогою інших, позасудових засобів і процедур.

Основа далекосхідної правової сім'ї становлять три найважливіші філософські течії — даосизм, конфуціанство і легізм, провідну роль серед яких відігравали і продовжують відігравати засади конфуціанства. Не похитнули їх і процеси модернізації правових систем цієї сім'ї внаслідок запозичення ними джерел, юридичної техніки та деяких інших ознак із романо-германської правової сім'ї та сім'ї «соціалістичного права» (Китай). Як слушно зазначають Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі, запозичені правові інститути, кодекси і закони «застосовувалися лише тільки тією мірою, якою вони відповідали народному відчуттю справедливості і пристойності. Навіть у тих виняткових випадках, коли громадяни Китаю зверталися до суду, китайські суди ухвалювали рішення за стандартами конфуціанства, замість того, щоб застосовувати норми писаного права» [45, 359, 360].

Те саме можна сказати про чи не найбільш «вестернізовану» правову систему Японії. Сильний політичний вплив на неї США після Другої світової війни, хоч і залишив помітний слід у японському праві, проте майже не позначився на його традиційних засадах. Запозичені західні моделі, як правило, піддалися «японізації», тобто їх застосовують із врахуванням тих же стандартів конфуціанства.

Своєрідний дуалізм принципів права, обумовлений наслідками впливу колишніх метрополій та інтеграційними і глобалізаційними процесами, що відбуваються у сучасному світі, характерний також для релігійних і традиційних правових сімей, що об'єднують мусульманську правову сім'ю, сім'ю звичаєвого права та індуську правову систему.

Проте запозичені з інших, передусім західних, правових сімей принципи права (як і його джерела, інститути і процедури) подібно до правових систем Китаю, Японії та інших країн далекосхідної правової сім'ї, пристосовуються до релігійних цінностей, канонів і традицій, на яких ґрунтуються ці правові сім'ї, тобто відбувається їх «ісламізація», «індусизація», «озвичаєння».

Поряд із «осімейними» принципами, властивими іншим, передусім європейським, правовим сім'ям, у релігійних і традиційних правових сім'ях діють специфічні для них принципи, обумовлені своєрідністю цінностей, що лежать в основі деяких із цих сімей. Вони, як правило, невіддиференційовані від релігійних, моральних, звичаєвих норм.

Так, для мусульманської (ісламської) правової сім'ї характерні, як відомо, цінності й засади, виражені в Корані — священній книзі ісламу у формі релігійних проповідей, молитов, заклинань пророка Моххамеда, і розтлумачених богословами і юристами у Сунні — зводі так званих хадисів — переказів про життя пророка Мохха-

меда, його поведінку, вчинки, стиль мислення тощо. Вони далеко не завжди узгоджуються, а часто й прямо дисонують (суперечать) із принципами європейських та інших правових сімей. Це особливо яскраво проявляється, зокрема, у принципах шариату в їх юридичній інтерпретації (фікх), які продовжують порівняно широко застосовуватися у сфері сімейного, спадкового та кримінального права, процедурних принципах прийняття рішень, зокрема так званому принципі шури [26, 141–156, 231–248; 46, 85–138] тощо.

Істотна своєрідність властива також принципам індуської правової системи, основу якої становить право общин, які сповідують індуїзм. Звідси випливає один із визначальних принципів індуського права — принцип його персональної дії, тобто поширення тільки на осіб, що сповідують індуїзм (індусів), незалежно від місця проживання, громадянства чи навіть національності.

Іншим загальним, специфічним для індуського права принципом є принцип його кастової побудови, тобто регулювання відносин з урахуванням належності особи до тієї чи іншої суспільної спільноти (історично вони поділяються на чотири великі групи), місце яких у складній соціальній ієрархії обумовлене відповідними традиціями та яскраво вираженою кастовою самосвідомістю. Принципи кастового підходу, зокрема кастової чистоти, особливо в сімейному праві (наприклад, заборона одружуватися з членами каст нижчої чистоти), незважаючи на скасування Конституцією Індії 1950 р. всіх норм, згідно з якими належність до каст спричинила відповідні юридичні наслідки для їхніх членів, серед населення сільської місцевості продовжують діяти [26, 173–176].

Свої власні, специфічні принципи права притаманні також іншим правовим сім'ям.

На жаль, вони, як і універсальні та цивілізаційні принципи права, поки що

не стали предметом спеціальних досліджень у вітчизняному правознавстві, хоча актуальність таких досліджень давно назріла, оскільки саме за принципами права можна простежити, як зазначалося вище, закономірності розвитку права та пояснити чимало процесів, що відбуваються у ньому в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій.

Принципи національної правової системи

Незважаючи на те, що думка про існування власних загальних (фундаментальних) принципів права в кожній національній правовій системі доволі поширена, більше того, принципам права України присвячене спеціальне монографічне дослідження, про що згадувалося вище, пошук принципів права, специфічних для кожної окремої національної правової системи, є чи не найскладнішим завданням. Принаймні автору цих рядків виявити фундаментальні принципи права, притаманні тільки якійсь одній правовій системі, зокрема правовій системі України, не вдалося.

Проблематичним виглядає навіть виокремлення індивідуальних галузевих принципів та принципів інститутів права, характерних для певної галузі чи інституту національного права, хоча при поглибленому їх дослідженні тут, очевидно, можуть відкритися обнадійливіші перспективи.

З огляду на це, пропозиції, які інколи лунають у вітчизняній літературі, про необхідність активізації пошуків власних «самобутніх» шляхів правового розвитку на основі відображення у праві національного духу, історичних традицій та національних звичаїв, психологічних властивостей характеру української нації, її менталітету тощо навряд чи можна вважати обґрунтованим. Надмірне зосередження уваги на таких пошуках в умовах сучасного глобалізованого світу (навіть з урахуван-

ням кризових явищ, що відбуваються нині в глобалізаційних процесах) без орієнтації на міжнародний досвід, загальнолюдські та європейські цивілізаційні цінності і надбання у розвитку права може призвести до чергового правового ізоляціонізму, який правова система України вже проходила, перебуваючи у складі колишньої «соціалістичної правової сім'ї».

Це зовсім не означає, що зміст переважної більшості універсальних, цивілізаційних і правосімейних принципів права в тій чи іншій національній правовій системі не набуває певних, інколи істотних, особливостей, обумовлених своєю ідентичністю політичного, морального, релігійного, етнічного та іншого середовища, в якому вони функціонують, специфікою правового менталітету населення, стилю правового мислення тощо.

В Україні, наприклад, універсальні, цивілізаційні та правосімейні принципи права «пропускаються» через призму притаманних їй як позитивних, так і негативних чинників. Так, на функціонування принципів права в Україні позитивно впливають такі генетично властиві українському народу риси, як

споконвічне прагнення до свободи, створення власної незалежної держави, толерантності, поваги до людської гідності тощо, що вкотре підтвердила Революція Гідності. Як зазначає німецький історик К. Шльогель, вона вивела Україну з тіні імперії (спочатку російської, а потім радянської) і «назавжди вписала її у ментальну карту європейців» [47, 10].

Погоджуючись із тим, що незалежна Україна та її правова система можуть існувати лише в європейському цивілізаційно-ментальному вимірі, водночас слід усвідомлювати, що наша держава нині перебуває лише на початку шляху свого повернення до Європи і європейських цінностей. На жаль, на їхню реалізацію істотно впливає низка негативних чинників — регіонально-цивілізаційна неоднорідність України, попередні радянські традиції, відсутність досвіду державотворення, зокрема, створення ефективних механізмів захисту революційних завоювань, корумпованість і аморальність значної частини сучасного українського політичного істеблішменту і чиновництва тощо. Проте це тема окремої розмови.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Колодій А. М.* Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. — Київ : Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
2. *Фулей Т. І.* Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Фулей Тетяна Іванівна. — Київ, 2003. — 20 с.
3. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права. Энциклопедический курс / О. Ф. Скакун. — Харьков : Эспада, 2005. — 839 с.
4. *Поляков А. В.* Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : учеб. / А. В. Поляков. — 2-е изд. — М. : Проспект, 2016. — 832 с.
5. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. — Львів : Новий світ, 2003. — 584 с.
6. *Гальчинський А.* Глобальна перспектива — не багатополарний, а аполарний світ / А. Гальчинський [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://dt.ua/macrolevel/anatolij-galchinskiy-globalna-perspektiva-ne-bagatopolyarniy-a-apolyarniy-svit-_.html
7. *Погребняк С.* Висновки та рекомендації з національної правничої дискусії / С. Погребняк // Право України. — 2017. — № 7. — С. 90–93.
8. *Норбер Р.* Историческое введение в право / Р. Норбер. — М. : Nota Bene, 2005. — 672 с.
9. *Причепий Є. М.* Філософія : посібник / Є. М. Причепий, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. — Київ : Академвидав, 2003. — 575 с. — (Альма-матер).
10. *Дамирли М. А.* Право и история: эпистемологические проблемы: Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания / М. А. Дамирли. — СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2002. — 454 с.
11. *Лейст О. Э.* Сущность права: проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, юрид. фак. — М. : Зерцало-М, 2002. — 279 с.

12. *Мелкевик Б.* Философия права в потоке современности / Б. Мелкевик ; пер. с фр. М. В. Антонова, А. Н. Остроух // Российский ежегодник теории права. — 2008. — № 1. — С. 527–545.
13. *Вышеславцев Б. П.* Этика преображенного эроса / Б. П. Вышеславцев. — М., 1994. — 368 с.
14. *Неновски Н.* Право и ценности / Н. Неновски. — М. : Прогресс, 1987. — 248 с.
15. *Методологическое сознание в современной науке* / П. Ф. Йолон, С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский [и др.] ; отв. ред. П. Ф. Йолон ; АН УССР, Ин-т философии. — Киев : Наукова думка, 1989. — 332 с.
16. *Філософія права* : навч. посіб. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. — Київ : Юрінком Інтер, 2002. — 208 с.
17. *Мальцев Г. В.* Социальные основания права / Г. В. Мальцев. — М. : НОРМА. 2007. — 800 с.
18. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / Ж.-Л. Бержель. — М. : Nota Bene, 2000. — 576 с.
19. *Рабінович П. М.* Основы загалної теорії права та держави / П. М. Рабінович. — Харків : Консум, 2002. — 160 с.
20. *Рабінович П. М.* Основы загалної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — Вид. 9-те зі змінами. — Львів : Край, 2007. — 192 с.
21. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. — Харків : Право, 2008. — 238 с.
22. *Шевчук С. В.* Судова правотворчість: світовий досвід та перспективи в Україні / С. В. Шевчук. — Київ : Реферат, 2007. — 640 с.
23. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України / Л. А. Луць. — Київ, 2003. — 304 с.
24. *Луць Л. А.* Загальна теорія держави та права / Л. А. Луць. — Київ : Атіка, 2007. — 412 с.
25. *Бехруз Х.* Універсалізм і релятивізм цінностей у контексті діалогу правових культур / Х. Бехруз // Філософія права і загална теорія права. — 2012. — № 1. — С. 128–138.
26. *Лук'янов Д.* Релігійні правові системи в сучасному світі / Д. Лук'янов. — Харків : Право, 2015. — 352 с.
27. *Тихомиров А. Д.* Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. — Киев : Знання, 2005. — 221 с.
28. *Feuerbach P. J. A.* Bibliothek für die peinliche Rechts. Wissenschaft und Lesetzkunde / P. J. A. Feuerbach. — Bd. 2. — 1880.
29. *Rosco Pound.* The Case for Law / Rosco Pound // Valparaiso University Law Review. Spring. — 1967. — № 2.
30. *Posner R. A.* Hayek, Law, and Cognition / R. A. Posner // New York University Journal of Law and Liberty. — 2005. — № 147.
31. *Eberle E. J.* Methodology of Comparative Law / E. J. Eberle. — 2011.
32. *Честнов И. Л.* Постклассическая теория права / И. Л. Честнов. — СПб. : Alef-Press, 2012. — 650 с.
33. *Schlesinger Rudolph* Research on the General Principles of law Regognized by Civilited Nations. — 1957.
34. *Doi T.* The anatomy of dependence / T. Doi. — Tokio, 1981.
35. *Філософія прав людини* / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. — Київ : Ніка-Центр, 2012. — 320 с.
36. *Ллойд Д.* Идея права / Д. Ллойд ; перевод с англ. — М. : Югона, 2002. — 415 с.
37. *Скурко Е. В.* Принципы права / Е. В. Скурко. — М., 2008. — 197 с.
38. *Синха С. П.* Юриспруденция. Философия права. Краткий курс / С. П. Синха. — М., 1996. — 304 с.
39. *Харитонов О. І.* Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : посіб. / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. — Харків : Одиссей, 2002. — 592 с.
40. *Бехруз Х.* Порівняльне правознавство : підруч. / Х. Бехруз. — Одеса : Фенікс, 2009. — 464 с.
41. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. — М., 1994. — 624 с.
42. *Осакве К.* Сравнительное правоведение в схемах. Общая и особенная части : учеб.-практ. пособие / К. Осакве. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Дело, 2002. — 464 с.
43. *Давид Р.* Основные правовые системы современности : (Сравнительное право) / Р. Давид ; перевод с фр. д-ра юрид. наук М. А. Крутоголова и канд. юрид. наук В. А. Туманова ; предисл. В. Туманова. — М. : Прогресс, 1967. — 496 с.
44. *Марченко М. Н.* Судебное правотворчество и судебское право / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2008. — 510 с.
45. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. — М., 1988. — 400 с.
46. *Бехруз Х.* Исламские традиции права / Х. Бехруз ; Одесская национальная юридическая академия. — Одесса : Юридична література, 2006. — 293 с.
47. *Шльогель К.* Український виклик. Відкриття європейської країни / К. Шльогель. — Київ : Дух і літера, 2016. — 356 с.

REFERENCES

1. Kolodii A. M. *Pryntsypy prava Ukrainy* [Principles of law of Ukraine], Kyiv: Iurinkom Inter, 1998, 208 p.
2. Fulei T. I. *Suchasni zahalnoliudski pryntsypy prava ta problemy ikh vprovadzhenia v Ukraini* [Modern general human principles of law and problems of their implementation in Ukraine], Kyiv, 2003, 220 p.

3. Skakun O. F. Teoriya gosudarstva i prava. Entsiklopedicheskiy kurs [Theory of State and Law. Encyclopedic course], Kharkov: Espada, 2005, 839 p.
4. Polyakov A. V. Obshchaya teoriya prava. Problemy interpretatsii v kontekste kommunikativnogo podkhoda [General theory of law. Problems of interpretation in the context of the communicative approach], Moskva: Prospekt, 2016, 832 p.
5. Kelman M. S., Murashyn O. H., Khoma N. M. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General Theory of State and Law], Lviv: Novyi svit, 2003, 584 p.
6. Halchynskiy A. Hlobalna perspektiva — ne bahatopoliarniy, a apoliarniy svit [Global Perspective — Not Multipolar, but Apolar World]. Available at: <https://dt.ua/macrolevel/anatoliiy-galchinskiy-globalna-perspektiva-ne-bagatopolyarniy-a-apolyarniy-svit-.html>
7. Pohrebniak S. Vysnovkakh ta rekomendatsiakh z zahalnonatsionalnoi pravnychoi diskusii [Conclusions and recommendations of the national legal discussion], *Pravo Ukrainy*, 2017, no. 7, pp. 90–93.
8. Rulan Norber. Istoricheskoe vvedenie v pravo [Historical introduction to law], Moskva: Nota Bene, 2005.
9. Prychepii Ie. M., Chornii A. M., Cherkal A. A. Filosofii [Philosophy], Kyiv: Akademvydav, 2003, 575 p.
10. Damirli M. A. Pravo i istoriya: epistemologicheskie problemy [Law and History: Epistemological Problems], Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2002, 454 p.
11. Leyst O. E. Sushchnost pravayu Problemy teorii i filosofii prava [The essence of law. Problems of theory and philosophy of law], Moskva: Zertsalo, 2002, 279 p.
12. Melkevik B. Filosofiya prava v poiske sovremennosti [Philosophy of law in the current of modernity], *Rossiyskiy ezhegodnik teorii prava*, 2008, no. 1, pp. 527–545.
13. Vysheslavtsev B. P. Etika preobrazhennogo erosa [The Ethics of the Transformed Eros], Moskva, 1994, 368 p.
14. Nenovski N. Pravo i tsennosti [Right and Values], Moskva: Progress, 1987, 248 p.
15. Metodologicheskoe soznanie v sovremennoy nauke [Methodological consciousness in modern science], Kiev: Naukova dumka, 1989, 332 p.
16. Filosofii prava [Philosophy of law], Kyiv: Iurinkom Inter, 2002, 208 p.
17. Maltsev G. V. Sotsialnye osnovaniya prava [Social Foundations of Law], Moskva: NORMA, 2007, 800 p.
18. Berzhel Zh.-L. Obshchaya teoriya prava [General theory of law], Moskva: Nota Bene, 2000, 576 p.
19. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of the General Theory of Law and State], Kharkiv: Konsum, 2002, 160 p.
20. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of the General Theory of Law and State], Lviv: Krai, 2007, 192 p.
21. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental principles of law (content characteristic)], Kharkiv: Pravo, 2008, 238 p.
22. Shevchuk S. V. Sudova pravotvorchist: svitovyi dosvid ta perspektivy v Ukraini [Judicial law-making: world experience and perspectives in Ukraine], Kyiv: Referat, 2007, 640 p.
23. Luts L. A. Ievropeiski mizhderzhavni pravovi systemy ta problemy intehratsii z nymy pravovoi systemy Ukrainy [European Interstate Legal Systems and Problems of Integration with Their Legal System of Ukraine], Kyiv, 2003, 304 p.
24. Luts L. A. Zahalna teoriia derzhavy ta prava [General Theory of State and Law], Kyiv: Atika, 2007, 412 p.
25. Bekhruz Kh. Universalizm i reliatyvizm tsinnosti u konteksti dialohu pravovykh kultur [Universalism and Relativism of Values in the Context of the Dialogue of Legal Cultures], *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, 2012, no. 1, pp. 128–138.
26. Lukianov D. Relihiini pravovi systemy v suchasnomu sviti [Religious legal systems in the modern world], Kharkiv: Pravo, 2015, 352 p.
27. Tikhomirov A. D. Yuridicheskaya komparativistika: filosofskie, teoreticheskie i metodologicheskie problemy [Legal Comparetivist: Philosophical, Theoretical and Methodological Problems], Kiev: Znannya, 2005, 221 p.
28. Feuerbach P. J. A. Bibliothek für die peinliche Rechts. Wissenschaft und Lesetzkunde (Bd.2, S.163 ff.), 1880.
29. Rosco Pound. The Case for Law, *Valparaiso University Law Rewiew*. Spring, 1967, no. 2.
30. Richard A. Posner. Hayek, Law, and Cognition, *New York University Journal of Law and Liberty*, 2005, no. 147.
31. Edward J. Eberle. Methodology of Comparative Law, 2011.
32. Chestnov I. L. Postklassicheskaya teoriya prava [Post-classical Theory of Law], Sankt-Peterburg: Alef-Press, 2012, 650 p.
33. Schlesinger Rudolph Research on the General Principles of law Regognized by Civilited Nations, 1957.
34. Doi T. The anatomy of dependence, Tokio, 1981.
35. Filosofii prav liudyny [Philosophy of Human Rights], Kyiv: Nika-Tsentr, 2012, 320 p.
36. Lloyd D. Ideya prava [The Idea of Law], Moskva: Yugona, 2002, 415 p.
37. Skurko E. V. Printsipy prava [Principles of law], Moskva, 2008, 197 p.
38. Sinkha S. P. Yurisprudentsiya. Filosofiya prava. Kratkiy kurs [Jurisprudence. The philosophy of law. Short Course], Moskva, 1996, 304 p.
39. Kharytonova O. I., Kharytonov Ie. O. Poivnialne pravo Ievropy. Osnovy porivnialnoho pravoznavstva. Ievropeiski tradytsii [Comparative Law of Europe. Fundamentals of Comparative Law. European traditions], Kharkiv: Odissei, 2002, 592 p.

40. Bekhruz Kh. Porivnialne pravoznavstvo [Comparative Law], Odesa: Feniks, 2009, 464 p.
41. Berman G. Dzh. Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya [The Western Tradition of Law: the Age of Formation], Moskva, 1994, 624 p.
42. Osakve K. Sravnitelnoe pravovedenie v skhemakh. Obshchaya i osobennaya chasti [Comparative jurisprudence in the schemes. General and special parts], Moskva: Delo, 2002, 464 p.
43. David R. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti (sravnitelnoe pravo) [Basic legal systems of the present (comparative law)], Moskva: Progres, 1967, 496 p.
44. Marchenko M. N. Sudebnoe pravotvorchestvo i sudeyskoe parvo [Judicial law-making and judiciary law], Moskva, 2008, 510 p.
45. David R., Zhoffre-Spinozi K. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti [Basic legal systems of the present], Moskva, 1988, 400 p.
46. Bekhruz Kh. Islamskie traditsii prava [The Islamic Traditions of Law], Odessa: Yuridicheskaya literatura, 2006, 293 p.
47. Shlohel K. Ukrainskyi vyklyk. Vidkryttia ievropeiskoi krainy [Ukrainian Challenge. The opening of a European country], Kyiv: Dukh i litera, 2016, 356 p.

Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій

Анотація. У статті піддана методологічному аналізу проблема принципів права: розкривається їх онтологічна, епістемологічна й аксіологічна природа, зокрема простежуються зв'язки принципів права з людським буттям, наукою та іншими способами світосприйняття. Особлива увага приділяється відношенню принципів права і цінностей. Робиться висновок, що лише такий методологічний підхід може дати невикривлену картину правового регулювання.

На основі відповідних узагальнень пропонується авторський підхід до класифікації принципів права, а також дається коротка характеристика їхніх видів – універсальних, цивілізаційних, правосімейних принципів і можливостей виокремлення принципів національної правової системи.

Ключові слова: принципи права, онтологічна природа, епістемологічна природа, аксіологічна природа, буття, наука, цінності, класифікація, універсальні принципи, цивілізаційні принципи, правосімейні принципи, принципи національної правової системи.

Козюбра Н. Принципы права: методологические подходы к пониманию природы и классификации в условиях современных глобализационных трансформаций

Аннотация. В статье подвержена методологическому анализу проблема принципов права: раскрывается их онтологическая, эпистемологическая и аксиологическая природа, в частности прослеживаются связи принципов права с человеческим бытием, наукой и другими способами мировосприятия. Особое внимание уделяется отношению принципов права и ценностей. Делается вывод, что только такой методологический подход может дать неискаженную картину правового регулирования.

На основе соответствующих обобщений предлагается авторский подход к классификации принципов права, а также дается краткая характеристика их видов – универсальных, цивилизационных, правосемейных принципов и возможностей выделения принципов национальной правовой системы.

Ключевые слова: принципы права, онтологическая природа, эпистемологическая природа, аксиологическая природа, бытие, наука, ценности, классификация, универсальные принципы, цивилизационные принципы, правосемейные принципы, принципы национальной правовой системы.

Koziubra M. Principles of Law: Methodological Approaches to Understanding Nature and Classification in the Contemporary Globalization Transformations

Annotation. The article addresses methodologically the issue of legal principles. The article addresses their ontologic, epistemologic, and axiologic nature through legal principles' ties with human essence, scholarship, and other types of the perception of the world. Special attention is paid to the correlation of legal principles and legal values. The article makes conclusion that this particular methodological approach can provide non-distorted picture of legal regulation.

The second part of the article basing on the appropriate generalizations the author based approach to legal principles' classification is provided. Additionally, the article provides a short characteristic of legal principles, namely, universal, civilizational, Family law principles and possibilities of special treatment of national legal system principles.

Key words: legal principles, onthologic, epistemologic, axiologic nature, essence, values, classification, universal, civilizational, family law principles, principles of national legal system.